

Anadolu Ağzlarında Adlandırma ve Kavramlaştırma

Tayyibe Uç*
(Kıbrıs)

Her dilin dünyayı algılayıp anlama, adlandırma ve kavramlaştırma özellikleri olduğu genel dilbilim uzmanlarınca söylenile gelmiştir. Bilindiği gibi bu konular anlambilim, sözcükbilim (leksikoloji), köken bilgisi (etimoloji) adı verilen alanlarla yakından ilgilenmeyi gerektirmektedir. Kapsamlı köken bilgisi (etimoloji) ve tarihsel sözlüklerimizin olmaması, söz varlığımızda pek çok tartışmalı maddenin yer alması bu konulardaki çalışmalarını daha da zorlaştırmaktadır. Bu sözlükler nitelik ve nicelik açısından arttıkça aşağıdaki soruları yanıtlayabileceğiz:

- I. Sözcüğün Türkçe olup olmadığı,
- II. Sözcüğün ya da söz öbeğinin ilk görüldüğü yer, yapıt, tarih ve metinlerden alıntılar,
- III. Geçirdiği ses, biçim ve anlam değişiklikleri,
- IV. Başka sözcük türetip türetmediği,
- V. Başka dillere geçip geçmediği,
- VI. Yaygınlığı, kullanım sıklığı,
- VII. Sözcük yabancıysa:
 - a. hangi dilden alıntılandığı,
 - b. hangi dil üzerinden dilimize girdiği,
 - c. ilk anlamı, hangi sözcük türünün örneği olduğu,
 - d. geçirdiği ses, biçim ve anlam değişimleri,
 - e. yaygınlığı, kullanım sıklığı.

* Kıbrıs Doğu Akdeniz Üniversitesi Eğitim Fakültesi Öğretim Üyesi. Elmek: tayyibe.uc@emu.edu.tr

Yukarıda sıralamaya çalıştığımız özellikler, ölçünlü (standart) dil araştırmalarında çok önem taşımakta. Türkçenin anlam inceliklerini, yaratıcılığını inceleme konusunda çalışmaların çok sınırlı olduğunu biliyoruz. Bu, Anadolu ağızlarında daha da azdır. Dilimizin anlambilim, sözcükbilim açısından incelenmesi konusunda hocam Prof. Dr. Doğan Aksan'ın öncü rolü ve özverili çalışmaları bizim yolumuza ışık tutmaktadır. Örneğin **“evlenmek”** eyleminin bizim kültürümüzde **ev**'den kaynaklanarak kavramlaştığını, Sanskritte, Latince, Yunanca ya da Almancada nasıl anlatım bulduğunu göstermiştir (Aksan, 1971 s. 96; 2008 s. 47- 60).

Bilindiği gibi **kavram**, “1. Bir nesnenin ya da düşüncenin zihindeki soyut ve genel tasarımı, mefhum, nosyon, fehva: ‘Yeni Türkiye din ve ırk kavramları üstüne değil, yurt ve dil kavramları üstüne kurulmuştur.’ S. Eyuboğlu. 2. fels. Nesnelere ya da olayların ortak özelliklerini kapsayan ve bir ortak ad altında toplayan genel tasarım, °mefhum, °nosyon. 3. hlk. Karın zarı , °periton. 4. Tutam, avuç dolusu.” (Türkçe S, 1998, II, 758). Hayvanların semizliğini anlamada kullanılan **“Kavramı iyi”** gibi somut söylem, **mefhum** gibi bir soyut kavramı karşılayarak dilimizde etkili bir kavramlaştırma örneği verilmiştir. Üstelik bu adlandırma, yeni kuşakları “mefhum, mevhum” yanlış yazılışından ve anlam karışıklığından kurtarmıştır.

Kavramlaştırmak ise: “Bir şeyi, kavram durumuna getirmektir.”

Dil, kavramları kendi yapısı, algılaması ve anlatımıyla değişik yollardan değişik kavramlarla ilişki kurarak oluşturur. Örneğin, temel besin denince akla gelen **ekmek** sözcüğünün “nedenli bir adlandırma”yı örneklendirdiğini, aslının **<etmek** olduğunu (Tietze, 750; Gülensoy, 325), lehçelerdeki, Anadolu ağızlarındaki yaygınlığını, yeni anlamlar kazanarak “insanı geçindirecek iş, kazanç, hatta yaşam...” gibi yeni anlamlar kazandığını, “*Ekmeğini taştan çıkarır.*”, “*Ekmeği uğrunda nelere katlandı kadıncağız.*”, “*Ekmeğine kuru, ayranına duru mu dedik?*”, “*ekmek aslanın ağzında*”, “*ekmek kavgası*”, “*ekmek parası*”, “*ekmeğini eline almak*” gibi onlarca tanık, deyim, ekmek sözcüğünün kavramlaştığını göstermektedir. Ayrıca, toplumun değer yargılarını, düşünce dünyasını da “ekmeği uğrunda”, “(Birinin) ekmeğiyle oynamak” (Bir kişinin geçimini sağladığı işi tehlikeye sokarak onu işinden etmek) gibi deyimlerin gösterdiğini söy-

leyebiliriz. Sözün özü ekmek, bizim toplumumuzda kavramlaşarak, kutsallık kazanmıştır. Çıraklarına çok kızan bir ustanın: “Ekmek Hıdır’ın, su Bedir’in; yiğin kudurun, için kudurun!” feryadı bile, ekmeğin temel ve kutsal bir şey olduğunun göstergesi değil midir? Hatta Aksan, bizim kültürümüzde ekmeğin önemini, değerini vurgularken, “Ancak Uzakdoğu ülkelerinde pirinç, Eskimolarda balık, Türklerde ekmeğe verilen değere yaklaşabilir sanıyoruz.” biçiminde özgün, ilginç karşılaştırmalardan yararlanmıştı (Aksan, 2008 s. 103).

Bir sözcüğün temel anlamı, bir yönüyle ilişkisi, yakınlığı, benzerliği bulunan başka kavramlara yaklaştırılarak yeni somut, soyut anlamları karşılayabilir. Örneğin, kapının eşiği, “**ölümün, savaşın eşiği**” gibi tamlamalarda eşik sözcüğü mecaz anlam kazanarak anlam genişlemesinin örneği olmuştur. **Duyum eşikleri, alt eşik, üst eşik, ağrı eşiği**’nde psikoloji; **eşik enerjisi** tamlamasında fizik, kimya; **Mardin Eşiği**’nde coğrafya terimi olarak kavramlaşmıştır. Silifke’den derlenmiş olan “**Üşenene eşik duvar olur.**” (Bölge I, s.85) yerel atasözü, göreceli olmanın ne olduğunu somut, canlı bir biçimde yansıtmıyor mu? Böylece eşik sözcüğü, yeni somut, soyut anlamları karşılar hale gelerek kavramlaşmış, hatta terim anlamlarıyla da yepyeni anlam salkımı oluşturmuştur.

Devekuşu, kısa kanatları uçmaya elverişli olmayan; fakat uzun bacaklarıyla çok hızlı koşabilen, tehlikeyi sezdiği an, kafasını kuma sokarak saklandığını ve gerçeklerden uzak olduğunu sanan iri bir kuştur. Birçok dilde deveye benzetilerek adlandırılması, “nedenli adlandırma” örneği olmasından kaynaklanmaktadır. İnsan beyni dünyanın her yerinde belli özelliklere dayanarak varlıkları, kavramları, olguları işlev ya da özelliğinden hareket ederek adlandırmaktadır.

Ateşböceği, dilbilimcilere göre, Türkçede olduğu gibi birçok dilde adını özelliğinden almaktadır. Sanskrit kaynaklarında ‘gök kıvılcımı’, ‘gizli lamba’, ‘gezen ışık’; Farsçada ‘gece ışığı, kurdu’ biçiminde çevrilen karşılıkların özgün biçimlerini Doğan Aksan Hoca vermekte ve dillerin anlatım yollarını başka örneklerle de gözler önüne sermektedir (Anlambilimi ve Türk Anlambilimi, 1971:41).

Türk Dil Kurumu’nun kurucu ve koruyucu Genel Başkanı Mustafa Kemal Atatürk, ulusuna seslenerek halk ağzının verilerinin derlenmesi

için “söz derleme seferberliği” ilan etmiş, ayrıca dil uzmanları anıt eserleri taramamışlar. Önderine yürekten inanmış insanlar da uzmanıyla, öğretmeniyle, eğitmeniyle, muhtarıyla, düz vatandaşıyla anıt eserlerimiz olan Tarama ve Derleme Dergilerini, sonra da sözlüklerini o coşkuyla oluşturmuştu. Bugün bu tür çalışmaları yaparak dilimizin söz varlığının zenginliğini, anlatım yollarını örneklendirmeyi bu anıt eserlerden yararlanarak gerçekleştirebiliyoruz. Nurullah Ataç, Derleme Dergisi’yle tanıştıktan sonra “Vardır bunun bir Türkçesi, ben bilmiyorum.”demeyi seçmiş. Gerçekten de bugün genel dildeki alan, albeni, araç, asalak, aylak, denemek, doruk, güleç, güney, kavram, kavşak, onarmak, umarsız, ürün, yazboz, yayvan, yazgı, yitirmek, yozlaşmak... halk ağzından genel dile aktarılarak söz varlığımıza kazandırılan sözcüklerden yalnızca birkaçıdır (Eker, 2002:313).

Ağızlardan Derlenen Yeni Öğeler, Kazanılan Yeni Anlamlar Üzerine: Türkçenin anlatım gücü biraz da yapısı gereğidir. Sondan eklemeli bir dil oluşu, sözcük türetmeye uygunluğu, birleştirme yeteneği, imge gücü yepyeni bir kavramı oluşturmasını sağlamaktadır. Sözlükte madde başında yer alan dil birimi, bir nesneyi, olayı, olguyu, hareketi, oluşu, kılışı gösterdiğinde kavramlaşmıştır. Bazı durumlarda sözcüğe yeni anlamlar katarak, anlam genişlemesi yoluyla da genel dilde kavramlaştırma örnekleri verilmektedir:

belkemiği 1. Vücudun dik durmasını sağlayan omurga kemiği. **2. mec.** Bir şeyin temel ögesi onu ayakta tutan şey: “Romanın belkemiğini oluşturan olaylar, Kore Savaşı ve 27 Mayıs 1960’ı hazırlayan hadiselerle dayandırılmış.” Attilâ İlhan.

omurga 1.Belkemiği. **2.mec.** Bir şeyin temel ögesi, onu ayakta tutan şey: “Kitaplardan, gerçek sanat eserlerinden yaşamla ilgili ne çok şey öğrenilir. Çoğu zaman da bu, eserin omurgasıdır ve etkili okur, o omurgayı iyi yakalarsa eseri asla unutmaz.” Ayrıca halk, omurga sözcüğüne “deste, tahıl yığını”, “dağ sırtı”, “çatıların üstüne konulmuş ağaçlar” (Derleme S. c. IX) gibi yepyeni anlamları ekleyerek sözcüğü işlemiştir. Sözün özü, yukarıdaki örneklerin ışığında, temel anlamıyla organ adı olan omurga ve belkemiği sözcükleri organdan doğaya aktarılarak, mecaz anlamlar kazanarak kavramlaşmıştır.

maya 1. Kimi besinlerin yapımında mayalanmayı sağlamak için kullanılan madde, ferment. **2. mec.** Yaradılış, öz, nitelik: “Yazdıklarımın mayasında hep çocukluğum var.” Adnan Binyazar.

3. Damızlık dişi hayvan.(*Bor-Niğde, Derleme S. c:IX) Farsça mâye’den kaynaklanan maya sözcüğü, yukarıdaki tanım ve örneklerde de görüldüğü gibi hem ölçünlü hem de yerel dilde yeni anlamlar kazanarak kavramlaşmıştır. Anadolu ağızları bu tür adlandırma ve kavramlaştırma örnekleri bakımından zengindir. Bazen ölçünlü dilde pek yer almayan illeri türevler, Anadolu ağızlarında yepyeni anlamlarıyla derlenmiştir:

akışmak (I) Bir yöne hep birden toplu olarak yürümek (DS I, s.152-153).

akışmak (III) Anlaşmak, kaynaşmak, arkadaş olmak (Aslanköy, Mersin) DS I:153). Sözüün özü halk ağzında akışmak anlam genişlemesi yoluyla yepyeni bir kavramı karşılamıştır.

Bu yazıda, Anadolu ağızlarından hepsi olmasa da çoğu kendi derlememiz olan, söz varlığımızda yaşayan sözcükleri ve bunlara yüklenen yeni anlamları belirlemeyi amaçladık. Böylece, gölgede kalmış sözcükleri, söz öbeklerini sunmaya çalıştık. Dilimizin sözcük yaratma yollarını gözden geçirdiğimiz gibi, yeni anlamları da tanıklarının yardımıyla gün ışığına çıkarmak, bize anlatılamaz mutluluk verdi. Aşağıdaki örneklerdeki afacan, bebe, deli, zır, moloz sözcükleri ağızlarda yeni anlamlar kazanarak, dilimizde yerel adlandırmaların üretkenliğine ışık tutmaktadır. Çoğunluğunu sözlü kaynaklardan derlediğimizi sözlerimize ekleyelim:

afacan: Genel dilde “Zeki ve yaramaz (çocuk)” anlamında olan afacan (Farsça kökenli, Meydan Larousse, c:I, s.100) sözcüğünü, Anadolu ağızlarında yeni anlamlarıyla bulmaktayız:

afacan 1. “Bir şeyin zehir gibi acı olduğunu anlatmakta kullanılır.

2. “Bir şeyin çok keskin olduğunu anlatmakta kullanılır: *Baltanın yüzü afacan gibi.* (* Mudurnu-Bolu). **3.** Heyecan, telâş (Tekkeköy, Denizli, Derleme S. c:I).

Kıbrıs ağzında afacan sözcüğünü “**afacan erik,afacan ekşi**” tamlamalarında belirledik. Bu örneklerde afacan’ın temel anlamına bir de “keskin” diyebileceğimiz bir anlam eklenerek erik, turunc ya da ham limonun keskin tadı vurgulanmaktaydı. Aynı kavram, Anadolu ağızlarında Bor

Niğde’de: **deli eşki**: Çok ekşi: **“Bu erik de deli eşkiymiş.”** (Derleme S. c:IV) biçiminde derlenmiş. Ayrıca, **“eli deli”** “tutumsuz, savurgan” anlamlarında Bor’dan (Niğde, Derleme S. c:V) belirlenmiştir. Sözün özü **afacan, deli** sözcükleri, ağızlarda yepyeni anlamları karşılayarak kavramlaşmıştır.

bebe enginar: “Bebe” sözcüğünün bu tamlamada “körpe” anlamında olduğunu, enginarın körpeliğini vurguladığını; enginar dışında başka sebze ya da meyve için duymadığımızı sözlerimize ekleyebiliriz.

deli pembe, zır pembe: “Göz alıcı, çiğ pembe, bağırان hatta çığırtkan pembe için Söğüt ağzında (Denizli) kullanıyoruz.” (Kaynak kişiler: Müzeyyen Susar, Hatice Öncel). Mersin ağzında da “deli pembe” kullanıldığını Gülseren Tor’dan öğrendik. Yukarıdaki öznel tanımlamalar, Kayseri ağzındaki zır pembe (Kaynak kişi: Hatice Ülger), çingenepembesi için ne kadar çok yerel adlandırmanın olduğunu kanıttır. Üstelik deli sözcüğü, Bor’da (Niğde) “deli eşki” tamlamasında derlenmiştir:

Yukarıda “afacan” maddesinde incelediğimiz kavramlaştırma çabası, **deli eşki** ‘Çok ekşi’:**“Bu erik de deli eşkiymiş.”** (Derleme S. c:IV) örneği için de söz konusudur. Özetle afacan ekşi, deli ekşi; deli pembe, zır pembe tamlamaları ağızların anlatım ve kavramlaştırma yollarını, özelliklerini canlı ve somut olarak kanıtlamaktadır diyebiliriz.

moloz Yunanca kökenli bir ad olan bu sözcük, temel anlamıyla “toprak ve kireçle karışık yapı döküntüsü” anlamıyla bütün sözlük ve ansiklopedilerde kullanılmaktadır. Mecaz ve argo anlamıyla “değersiz, işe yaramayan kimse ya da şey” anlamında anlam genişlemesi örneği olarak da moloz sözcüğüyle karşılaşıyoruz (Türkçe S. 1998:951). Ayrıca maloz yazımı ve “işe yaramayan (kimse)” anlamıyla Sarıkavak-Eskişehir, Güney *Yeşilova-Burdur’dan derlenmiştir (Derleme S. c: IX).

“O erikler moloz oğlum, koparmayın; yiyemezsiniz!” diye sokağa sarkan erikleri koparan çocuklar uyarılıyordu. Bulgaristan göçmeni 85 yaşındaki Mehmet Alkan’dan, ham meyveye Rumeli ağızlarında moloz dendiğini öğrendik. Böylece birçok kaynakta tek anlamlı bir sözcük olan molozun hem ölçünlü dilde hem de Anadolu ağızlarında yeni anlamları karşılayarak kavramlaştığını söyleyebiliriz.

pervane: Farsça kökenli, çok anlamlı bir sözcük olan pervane'nin temel anlamı sözlüklerde “geceleri ışık çevresinde dönen küçük kelebek”tir. Bu anlamdan hareketle yeni kavramları karşılayarak “vapur, uçak pervanesi” gibi yeni yan anlamlar kazanmıştır (Türkçe S. 1998, s.1077). Ancak halk arasında vantilatör yerine pervane sözcüğünü yaygın olarak kullanılmaktadır, kaynaklarda bu anlamıyla yer almadığını söyleyebiliriz. Hâlbuki yeni karşılaştığı aygıtta Anadolu halkı, pervane sözcüğünü yakıştırmış; Kıbrıslılarsa serinlik demeyi seçmiştir.

I. Türemiş Sözcükler:

Türkçenin sondan eklemeli bir dil olmasının, sözcük türetme yeteneğinin yepyeni bir kavramı oluşturmasındaki rolü ve önemi bilinmektedir.

Derleme Sözlüğü'nde çok türevi olan işlek yapım ekleri de çok az sözcükte rastladığımız ekleri de belirleyebiliyoruz. Örneğin ölçünlü dilde bitek sözcüğü, ‘verimli’ anlamındadır ve yaygın olarak kullanılmaktadır. Halk ağzında bitmek eyleminden bitkel(li), bitgel, bitiğel, bitnel, bitmel, bitner... (Derleme Sözlüğü, II 708-711); andaç (hatıra, armağan-Derleme I, 256), değişikli biçimleri andaş, andış, angaç ile andırak, angı gibi pek çok türev, madde başında yerlerini almakta ve bu türevler, Türkçenin türetme gücünü kanıtlamaktadır. Aşağıda sunmaya çalışacağımız örnekler de halk ağzından derlediğimiz türevler, elimizdeki verilere göre yazılı kaynaklarda ya yer almamakta ya da yepyeni anlamları yansıtmaktadır. Oysa bu sözcükler Türkçenin sözcük yaratma ve anlatım yollarını göstermede çok önem taşımaktadır:

bakıtmak: Baktırmak: “Adana’ya annemi bakıtmak için gittim.” (Kaynak kişi:Selahittin Tolkun) “Yanlış işler yapıp ellere kendini bakıtma!” (Kaynak kişi: Müzeyyen Susar). Bu cümlelerde bakıtmak, “baktırmak; muayene ettirmek” anlamlarında Akdeniz, Ege ve yöresi ağızlarında kullanılmaktadır. Bak-tır- yerine bir başka ettirgenlik eki olan -t’den yararlanılarak bak-ı-t- biçiminde türemiştir ve elimizdeki verilere göre yazılı kaynaklarda yer almayan bir eylem çatısıdır.

banak: 1. Ana maddesi bulgur olan, taze soğan, domates ve baharatlarla tatlandırılarak hazırlanmış, yiyecek olan kişinin taze asma yaprağını yemeğe banarak yediği Sivas ve yöresi ağızları yemeği (Kaynak kişiler: Fatma Bulur, Zekiye Ünlüses ve aileleri). **2.** Pide et suyuyla ıslatılarak

yapılan Uluborlu, Senirkent, Isparta yöresi yemeği. (Kaynak kişiler: Sabire Uç, Özlem Demir). Hatta Sabire Uç, Uluborlular bu yerel yemeği çok yedikleri ve sevdikleri için onlara “banakçı” dendiğini sözlerine eklemiştir. Banak sözcüğü Derleme Sözlüğü’nde “lokma” anlamında çok yaygın kullanımı olan başka anlamları da olan bir türev, (Derleme II:515-516) olarak yer almışsa da yukarıdaki kişilerin tanıklığında yeni anlamları da belirlenmiştir.

banakçı: “Başına gelen banakçıdır.” (Bölge II:28) Samsun’dan derlenmiş atasözünde banakçı, “Bir şeye banmış çıkmış, tadına bakmış, tecrübeli” biçiminde karşılandığına göre, “tecrübe kazanmış, tecrübeli” gibi somutlaştırma yoluyla kavramlaşmıştır. Sözün özü, banakçı türevinin Derleme Sözlüğü’nde aşağıda yer alan anlamına bu anlam da eklenmelidir. Bunda elbette atasözünün yaygınlık derecesinin de önemli olduğunu belirtmeliyiz.

banakçı [banışçı]: Dilenci tabiatlı, anafordan karnını doyuran, pis-boğaz. (*Bozdoğan-Aydın, Derleme II:516) biçimindeki tanımlamanın yukarıdaki derlemeyle hiçbir anlamsal bağı yoktur.

bayramlamak: Birinin bayramını kutlamak.

Sözlü dilde belirlediğimiz bayramlamak, Mersin, Denizli ağızlarında ‘birinin bayramını kutlamak’ anlamında bir çekirdek eylemdir (Kaynak kişiler: Gülseren Tor, Müzeyyen Susar). Hatta Gülseren Tor, Mersin’de “Muhsin Ağa elini bayramlamaya geldim, diyen konuk, ‘Elini öpmeye geldim.’ demek istemektedir.” söylemiyle tanıklığını dile getirmiştir. Kıbrıs ağızında da paralel kullanımı duyuyoruz. Kıbrıslı komşum, “Nine mi bayramlamaya giderim.” dediğinde bu sözcüğün peşine düşmüş, Derleme Sözlüğü’nde yer almadığını görmüştüm. Mersin, Denizli ve Kıbrıs ağızlarındaki denklikler, eylemin varlığına ışık tutarak kanıt oldu. Sayın Oğuz Yorgancıoğlu bayramlamak eyleminin Lefkoşa ve Mehmetçik’te; işteş eylemle genişlemiş bayramlaşmak şeklinin diğer yörelerde kullanıldığını bildirmiştir. Ayrıca, Kıbrıs Türk Folkloru adlı kitabının sözlük bölümünde bayramlamak eylemine yer verip tanımlamıştır (Yorgancıoğlu, 2000, Kıbrıs Türk Folkloru:520).

cıvıklama: Bulgurla hazırlanmış, domates, baharat ve yeşilliklerle tatlandırılmış, suluca yiyecek (Kaynak kişi: Bahriye Uygur). Sivas ve yö-

resi ağızlarında bilinen bu sözcüğün kökenindeki “cıvık”(sulu), Anadolu ağızlarında “civih, cıyık, civih, cuvuk, çivih” değişkeleriyle yaygın olarak kullanılmaktadır (Derleme III:942-989). Bu ad, yiyeceğin niteliğine ilişkin önemli ipucu vermektedir “cıvık+la-ma” biçiminde iki yapım ekiyle türemiş olan bu yemek adını fazla bilen olmadığını, Akdeniz bölgesinde aynı malzemeyle yapılan batırık adlı yiyeceğe kıvam bakımından da yakın olduğunu sözlerimize ekleyebiliriz.

çiğselek: “Tam pişmemiş yiyecek” anlamıyla “Yemek çiğselek olmuş.” kullanımıyla Batı Karadenizlilerden 15 Mart 2004’te duyduk. Derleme Sözlüğü’nde madde başında yer almamıştır.

haylanmak: Derleme Sözlüğü’nde, “haylanmak (I) Tazı dağa doğru sürülmek; (II) Haber almak” anlamlarıyla verilmiştir (Derleme S. c:7). Kıbrıs ağızında, “Bir haylanır, bir haylanır dutaman gendini.” cümlesinde olduğu gibi “taşkınlık, yaramazlık yapmak” anlamlarıyla belirledik. Anadolu ağızlarında da bu anlamın olabileceğini sanıyoruz.

silecek: Sil-’ten ortaç –ecek ekinin kalıcı ad olarak kalıplaşmasıyla oluşmuş olan silecek, temel anlamıyla “**banyo, hamam havlusu**” için kullanılmaktadır. Genel dilde ve Anadolu ağızlarında silecek sözcüğünün çok anlamlı olduğunu; Adana, Mersin ve yöresi ağızlarında banyo havlusu için aynı kökten türemiş **silgi** sözcüğünün de kullanıldığını sözlerimize ekleyelim (DS, X, 3634). Aynı kavram için kullanılan **tülü** (< tüylü) sözcüğünün “hamam havlusu” anlamıyla yalnızca Malatya ve Muğla’dan derlendiğini (DS, X, 4008). Adana ve yöresinde kullanıldığını (Kaynak kişi:Selahittin Tolkun), başka yerleşim alanlarında kullanılmakta olabileceğini düşünüyoruz.

silgi: Sil-gi yapısında, eylemden ad türeten yapım ekiyle oluşmuş sözcüğümüzün Anadolu ağızlarında “hamam takımı, havlu”, “saman toplamaya yarayan araç” gibi birçok anlamı derlenmiş; ancak yıllar önce Kırşehirli Öğretmen Mehmet Doğan’ın bir kadının temizliğini vurgulayan “**Silgisinden su içilir.**” cümlesindeki “el bezi” anlamını başka kaynaktan belirleyemediğimizi sözlerimize ekleyelim.

sürtecek: Rende, (sürt-’ten ortaç –ecek ekinin kalıcı ad biçiminde kalıplaşmasıyla oluşmuştur). Kıbrıs ağızında rende yanında yaygın olarak sürtecek kullanılmaktadır. Anadolu ağızlarından yalnızca Kastamonu ağ-

zında “rende” anlamıyla belirlenmiştir (Derleme S. c:X). Sözü'nün kısası sürtecek sözcüğü Anadolu ağızlarında yeterince derlenmemiş, çok daha yaygın olmalı diyebiliriz.

yakalanbaç: Gördes'te, Manisa'da oynanan saklambaç gibi bir çocuk oyunu (Kaynak kişi: Halil Küçükkara). Elimizdeki verilere göre kaynaklarda, Derleme Sözlüğü'nde yer almamıştır. Yapısının “yaka+la-nbaç” biçiminde olduğunu sözlerimize ekleyebiliriz.

II. Birleştirme Yoluyla Oluşturulan Öğeler:

Bu grupta yer alan öğelerden ikilemeler, bir isnat grubu biçiminde ya da ortaçlarla kurulup oluşmuş birleşik yapılı söz öbekleri konumundaysa da, örneklerin çoğunluğu belirtisiz ad tamlamasının kalıplaşmasıyla oluşmuştur.

Anadolu ağızlarında kullanılagelen ancak yazılı kaynaklarda göremediğimiz ikilemeleri şöylece gösterebiliriz:

bel bıkın: Anadolu'da yaygın olarak kullanılan bir ikileme olmasına karşın, elimizdeki verilere göre, ölçünlü dilde ve Derleme Sözlüğü'nde yer almamıştır. Yalnızca, “**bıkın:** Omurga, bel.” demekle yetinilmiştir (Derleme II, 663-664).

deli demşek “ilerisini gerisini düşünmeden rasgele davranan” anlamındaki bu ikilemeyi Uşaklı İmren Kaya'dan ve birçok kişiden duyduk. Derleme Sözlüğü'nde deli demşek'in yer almadığını gördük. Oysa ölçünlü dilde deli dolu, deli divane; Anadolu ağızlarında deli depek, deli dedirgen, deli dembesek, deli dülü gibi birçok ikileme kaynaklarda yer almıştır (Derleme S. c:V).

diliçekik: İsnat grubu kalıplaşarak bitki adını oluşturmuştur. Aslan-ağzına benzeyen kır çiçeği, yazılı kaynaklarda yer almamaktadır. Mersin Akarca Yaylası'nda halk, annesine karşı geldiği için dili çekilerek çiçeğin cezalandırıldığını söylenmekteymiş (Kaynak kişi: Nida Erbinel).

Sözcükleri birleştirerek yepyeni bir kavramı karşılama, Türkçenin önemli bir özelliğidir. Örneğin Çorum'da mıknatısa **şıpgaptı** dendiğini Ahmet Caferoğlu'dan öğreniyoruz (Kastamonu, Çankırı, s.256).

albeni ‘cazibe’ halk ağzından genel dile aktarılmıştır. Balıkesir, Çanakkale, Bursa dolaylarından derlenmiştir (Derleme S. I, 208). Albeni (al eylemi ve I. kişi adınının birleşmesiyle oluşmuş) yepyeni bir kavramı kar-

şılamiş ve ölçünlü dilde de yaygınlık kazanmıştır. Bu yapıyı örnekleyecek pek çok veri Derleme Sözlüğü'nde yer almakta ve halkın ad verme gücünü kanıtlamaktadır:

tavşanbaşı adı (elma, armut türü) meyvenin görünümünü neredeyse göz önünde canlandırmaktadır. Halkın üstü, sapa yakın kısmı, alta oranla daha geniş elmayı, tavşanın başıyla bağlantı kurarak adlandığını (DS X:3848), Derleme Sözlüğü'nde tek kaynaktan derlendiğini, armut, ayva için de kullanıldığını, daha başka yörelerde kullanıldığını öğrenince halkın adlandırma gücü daha da ilgi çekmekte. Aşevi, başaltı (kayığın baş tarafının altındaki odacık, Derleme S. II 552), gelinkuşağı 'gökkuşağı', gelindili (saksı bitkisi)... gibi pek çok yerel öge birleştirme yoluyla oluşmuştur. 1960'lı yıllarda Sivas ağızında yansıma birleşik sözcük yapısında olan **tıktık** (takunye), **şıpşıp** (keten ayakkabısı) ayak giyeceklerinin yürürken çıkardığı sestene hareketle bu sözcüklerle adlandırıldıklarını, tipik nedeni, nedene bağlı adlandırma örneği olduklarını dile getirmektedirler diyebiliriz. Bu türden birçok birleşik yapılı sözcük, Derleme Sözlüğü'nde yer almış, tanımlanmış; ancak aşağıdakiler ağızların hatta bazıları genel dilin ögesi sayılabilecek yaygınlıkta olmalarına karşın, elimizdeki verilere göre sözlüklerde yer almamıştır. Anadolu ağızlarında yer alan bu yapıların hepsi değilse de çoğu kendi derlememizdir:

A. Belirtisiz Ad Tamlamasından Kalıplaşarak Oluşmuş Birleşik Sözcükler:

arpaçiçeği: (Türkçenin çekirdek sözcüklerinden olan arpa'nın köküne ilişkin değişik yaklaşımların olduğunu, Hint-Avrupa dillerinden (Toharca?) olabileceği (Clauson, 1972:198) hatta yabancı kökenli olma olasılığı üzerinde duran kaynaklar da vardır (Eren, 1999:19; Tietze, 2002:200). Anadolu ağızlarında ve Kıbrıs'ta arpaçiçeği, buğdayçiçeği adı verilen morumsu kırmızı çiçekleri olan bu kır çiçeğini genel dilin sözlüklerinde ve Derleme Sözlüğü'nde bulamadığımızı, yalnızca Tor'un Mersin Ağızı'nda belirlediğini sözlerimize ekleyelim (2004:32). Derleme Sözlüğü'nde "buğday çiçeği" yazılışıyla (II, s.780) tek kaynaktan, Suboğan-Gaziantep'ten derlendiğini; oysa çok daha yaygın olduğunu biliyoruz.

balonçiçeği: Fransızca "balon"dan yararlanarak bitkiye ad veren halk, kapsül şeklindeki baloncuğu andıran meyveleri neredeyse bitkinin

niteliğine ilişkin ipucu vererek çiçeklerini göz önünde canlandırıyor. Türkiye’de ve Kıbrıs’ta bu adla belirlediğimiz bu ağaççığın genel dilin sözlüklerinde ve Derleme Sözlüğü’nde yer almadığını sözlerimize eklemeliyiz. Bazı kaynaklarda altın yağmur ağacı olarak verilmesi, İng. “Golden Rain Tree”nin çevirisinden kaynaklanmaktadır (Yapıcıoğlu, 2004:474).

dua ağacı: Arapça “dua” ve Türkçe “ağacı” sözcükleriyle belirtisiz ad tamlaması biçiminde halkın oluşturduğu birleşik sözcüktür. Kollarını, dallarını gökyüzüne doğru uzattığı için halkın bu çama dua ağacı adını yakıştırdığını, böylece onu göz önünde canlandığını söyleyebiliriz. “Norfolk adası çamı” adıyla Kuzey Kıbrıs Ağaç ve Ağaççıkları’nda belirlendiğini, bunun da İng. “Norfolk Island Pine” teriminin çevirisi olduğunu, kerestesinin değerli olduğunu, gemi yapımında kerestesinden yararlanıldığını sözlerimize ekleyebiliriz (Yapıcıoğlu, 2004:58-59).

gelinduvağı: Yaygın adı begonvil olan dış mekân bitkisine Ege ve Akdeniz sahillerinde verilen addır. Anadolu’da bazı yörelerde konsolos çiçeği (Ceylan, 2004, s.69) adlarıyla da anılan kırmızı, mor, pembe, beyaz çiçek açan bir tür ağaçsı sarmaşıktır. Halkın verdiği bu ad, bitkinin çiçeklerinin güzelliğini canlı bir imgeyle yansıtıyor diyebiliriz.

kahkaha çiçeği: Arapça ad **kahkaha** ve Türkçe **çiçeği** tamlanmasıyla oluşturulmuş bu bitki adı sözlüklerde “İkiçeneklilerden, çoğu kenarları mavi bir çizgiyle çevrili beyaz çiçekler açan bir süs bitkisi, gündüzsefası, (Convolvulus persicum) biçiminde tanımlanmakta (TDK Türkçe Sözlük; Türkçe S. 1998, s.708). Halk, Mersin ve yöresi ağızlarında Latince kökenli petunya “patlıcangillerden, çeşitli renkte çiçekler açan süs bitkisi (Petunia)” için kahkaha çiçeği, hatta eksilteli biçimiyle kahkaha diye adlandırmaktadır. Marmaris’te kahkaha çiçeği yanında yapraklarının benzerliğinden dolayı tütün çiçeği de deniyormuş (Kaynak kişi: Kadriye Alkan).

vapurdumanı: Koyu gri renk, füme (Türkçe S. 1998, s.1394). Bu birleşik sözcük, “**mavi-füme renkli bir bahçe bitkisi**” için de kullanılmaktadır ve elimizdeki verilere göre yazılı kaynaklarda yer almamıştır.

B. Ortaçlarla kurulan birleşik yapılı sözcükler:

ağlayangelin: Ters lale, boynu bükük de denilen Doğu Anadolu’da bazı yörelerde gözlenen, turuncu görkemli taç yapraklarının ucunda su damlacıkları olan endemik bitki türüdür.

gelinboğan: (Ad “gelin ve boğ-an” -an/-en ortaç ekinin kalıcı ad olarak kullanılmasıyla oluşmuş bir birleşik sözcüktür.) TDK Türkçe Sözlük, “Bir ahlat türü” biçiminde tanımlamışsa da Kıbrıs ağzındaki verigo adlı, iri taneli kütür kütür bir üzüm türüne Aydın ve yöresi ağzlarında bu adın verildiğini öğreniyoruz (Kaynak kişi: Adnan İnce).

komşugezen: Bitki, hayvan adlarında birden çok ögenin bir araya gelmesiyle yepyeni bir kavram oluşturulmaktadır: Ayvalık’ta, sürgünlerini atarak kolayca yayılabilen bahçe bitkisine halk, bu adı yakıştırmıştır. Yazılı kaynaklarda elimizdeki verilere göre komşugezen’le karşılaşmadığımızı sözlerimize ekleyelim.

III. Kökenini, Yapısını Bilemediğimiz Halk Ağızı Sözcükleri:

Bölge Ağzlarında Atasözleri ve Deyimleri adlı iki ciltlik çalışma Anadolu ağzları için çok önemli bir başvuru kaynağıdır. Ömer Asım Aksoy’un yönetiminde TDK Derleme-Tarama Kolu çalışanlarının emeğiyle hazırlanmış bu eserleri, Anadolu ağzları ve söz varlığımızla ilgili çalışma yapmak için tararken atasözleri ve deyimlerde geçmesine karşın Derleme Sözlüğü’nde yer almamış öğelerle de karşılaştık. Bu eserleri özenle taramamızda, Anadolu ağzlarının söz varlığına daha da egemen olacağımız gibi, Türkçenin adlandırma, kavramlaştırma ve anlatım yollarını daha incelikli araştırmış olacağız. Türkülerden, Bölge Atasözleri ve Deyimler’de geçmesine karşın, Derleme Sözlüğü’nde yer almamış sözcükler ya da söz öbekleri de köken, yapı ve anlamları bakımından ayrıca incelenmeli. Bu türden çok örnek olmakla birlikte, bunlardan birkaçını sunmak ve bu konuya dikkatleri çekmek yararlı olacaktır diye düşünüyoruz:

çarke: “Azgın köpeğin ölümü çarkesinde olur.” (Bölge II:29) atasözünde geçen çarke sözcüğünün yapısını bilemiyoruz. Anlamı, 27. Dipnotta ‘bilecen: ukala’ biçiminde yer almıştır, elimizdeki verilere göre, yazılı kaynaklarda madde başında derlenmemiştir.

gaydırıgubbak: Kökenini ve anlamını tam bilemediğimiz bu sözcük, “Gaydırıgubbak Cemile” diye tanınan Acıpayam (Denizli) türküsünde geçmektedir. Göller Yöresi’nde ve örneğin Senirkent ağzında “bir sözü bir sözünü tutmayan, oynak” anlamlarında kullanıldığını sözlü kaynaklardan öğrendik (Kaynak kişiler: Sabire Uç, Müfide Susar). Belki de kaymak

eyleminden, kaygan kişilik özelliğinden yola çıkılarak böyle bir adlandırılmaya gidilmiş olabilir.

keş: “Avrat vardır arpadan aş eder, avrat vardır bulguru keş eder.” Anamas *Eğridir-Isparta’dan derlenmiş yerel atasözü (Bölge, I s.53) Keş, “Sevilmeyen yemek:Kadın var aş keş yapar, kadın var keşi aş yapar.” biçiminde Derleme Sözlüğü’nde tanımlanarak örneklendiriliyor (Derleme S. c: VIII). Atasözünün deyişekli bir başka biçimindeki termoş sözcüğünün de yapı ve anlamına ilişkin ipucunu yukarıdaki atasözlerinden yararlanarak çözüyoruz. “Kadının iyisi arpadan aş yapar, kötüsü buğdaydan termoş yapar.”(Bölge I, 150) atasözlerinde geçen keş, termoş sözcüklerinin kökenini, yapısını bilemiyoruz; üstelik termoş’u sözlüklerde madde başında bulamıyoruz. Bağlamdan, deyişkeleri olan yukarıdaki diğer atasözlerinden “sevilmeyen bir yemek” olduğunu algılamak aykırı olmaz diye düşünüyoruz.

pıslanpatır, pıslanpapır: Adana ve yöresinde oynanan saklambaç gibi bir oyun (Kaynak kişiler: Nazife Alişan, Aysel Özmen). Kökenini, yapısını tam bilemediğimiz bu çocuk oyununun çok yaygın olduğunu, Derleme Sözlüğü’nde madde başında yer almadığını sözlerimize ekleyelim. Gördes’te, Manisa’da oynanan yakalanbaç, saklanbaça benzer bir çocuk oyunuymuş (Kaynak kişi: Halil Küçük kara).

terek: Raf: “Ana mereğe, kadın teveğe.”(Bölge II, s.23) Anadolu ağızlarından Tunceli-Pertek’ten derlenen atasözünde son sözcük, **teveğe** değil, **tereğe** olmalıdır. Dipnottaki “tevek: Raf ” karşılığı ve “Yeni evlenen erkeklerin gözünde karılarının, annelerinden daha değerli olduğunu anlatır.” açıklaması da bunu gerektiriyor. Ayrıca Derleme Sözlüğü’nde “**tevek: 1.** Asma, kavun, karpuz gibi bitkilerin dalları. **2.**Asmanın taze filizi.” (Derleme S. c: X) gibi anlamların atasözünün bağlamıyla ilgisi yoktur. Atasözündeki merak dipnotta “samanlık” olarak verilmişse de Derleme Sözlüğü “merak: Samanlık; ahır; odunluk” sözcükleriyle çok anlamlı olarak göstermiştir (Derleme S. c:IX).

IV. Halk Ağzı Deyimleri ve Atasözleri:

Toplumun dilini, kültürünü, geleneklerini, değer yargılarını, insan ilişkilerini yansıtmaları bakımından kalıp sözlerin, deyimlerin, atasözlerinin ayrı bir önemi vardır. Halk ağzında kullanılmasına karşın, Derleme

Sözlüğü, Bölge Atasözleri ve Deyimler gibi temel kaynaklarda bulamadığımız bu kalıplaşmış dil birimlerini bu bölümde incelemeye çalışacağız. Örneğin halk ağzında bir kalıp söz olarak kullanılagelen **gadan alayım** “senin başına gelecek kaza, bana gelsin” anlamındadır, elimizdeki verilere göre ağız sözlüklerinde yer almamıştır.

A. Halk Ağız Deyimleri:

ağız eskitmek:Mersin ve yöresi ağızlarında yüz kızdırarak, utana sıkıla ricada bulunmak: “Oğlanın işe yerleştirilmesi için eşliğini aşındırdık, ağız eskittik; yine de olmadı.” (Kaynak kişi:Gülseren Tor)

cıncık gibi: (Yer için)Teremiz, pırıl pırıl anlamlarında kullanılmaktadır: “Badana, boya, genel temizlik derken evimiz cıncık gibi oldu.” Sivas’tan Silifke’ye çok yaygın olarak kullanılmaktadır. Genel dilde derecelendirmeyle verecek olursak “temiz, tertemiz, pırıl pırıl, bal dök yala...” gibi sözcük, pekiştirme, ikileme ve deyimler Türkçenin adlandırma, kavramlaştırma ve imge gücünü örneklemektedir. Halk ağızı, temizliğin pırlıtlısını görselleştirmek için cıncık (bilye, misket) sözcüğüyle ilişki kurarak cıncık gibi (olmak) deyimini yaratmıştır.

Derleme Sözlüğü’nde cıncık “camdan, porselenden yapılmış şey”, “bilye”, “baharda ilk yetişen, pişirilip yenen ot” (Derleme S. c: III) anlamlarıyla verilmişse de yukarıdaki alıntı cümlelerin anlamı yerel kaynaklarda yer almamıştır.

Cıncık sözcüğünün kökünü “inci boncuk”a dayandıran Hasan Eren, “inci boncuk > cinci boncuk > cıncık boncuk > ‘cıncık’tan elliptique bir biçim olduğu açıktır.” biçiminde kökenini göstermiştir (Eren, 1999, s.70).

Gerçekten de halk ağzında cıncık boncuk ikilemesini duyduğumuzu, “Cıncık boncuk tez satılır, inci mercan geç satılır.” atasözünün de savımızı açıkça desteklediğini, hatta kanıtladığını ileri sürebiliriz. Sözü özünü cıncık gibi (olmak), cıncık boncuk söz öbeklerinin yerel kaynaklarda, sözlüklerde gösterilmesi gerekirken atlandığını düşünüyoruz.

çenesinin yayı düşmek: Ölçünlü dilde çenebaz, çenesi açılmak, çenesi düşük, çene kavafı gibi onlarca sözcük ve deyim varken, geveze için alay yollu kullanılan: “Hatunun çenesinin yayı düşmüş, artık konuşur da konuşur.” cümlesi Urfa’da kullanılan yerel deyim tanığı; ancak yaygınlığı konusunda bir fikrimizin olmadığını sözlerimize ekleyebiliriz.

gölgesi ağır:Anadolu ağızlarında Elazığ'dan Malatya'ya, Mersin'den Urfa'ya değin kullanıldığı söylenen bu deyim, "kendisinden çekinilen, oturaklı bir duruşu olan kişi" için kullanıldığı söylenmekte. "Bizim parti başkanının gölgesi ağır, sizinki gibi silik, sönük biri değil." biçiminde verilen örnek cümle, yukarıdaki tanımla örtüşüyor. Yerel ağızlarda farklı anlamlarda da kullanılabileceğini, sözlüklerde yer verilmediğini söyleyebiliriz.

gözün görmiyse burnin delikleri de mi görmiy? "Apaçık ortada olan bir nesneyi nasıl göremezsin?" anlamında kınama, yergi, alay yollu kullanılan bu Doğu Anadolu deyimine çocukluğumda trenle Erzincan'a giderken tanık olmuştum. Dedenin torununa söylediği bu deyim değişikliği, "Aklın yoksa burnun delikleri de mi yok?"(burnunun dibindeki şeyi nasıl anlamazsın?) biçiminde Trabzon'dan derlendiğini sözlerimize ekleyelim (Bölge II:21).

hüs ol! "Sus! Konuşma!" (Elbistan, Kaynak kişi: Ayhan Mihçı). Derleme Sözlüğü'nde hüs sözcüğünün madde başında olmamasına karşın, "hüsmek, hösmek: susmak" anlamında yerini almıştır (Derleme c:VII).

kıran artığı:Deyimin kırıdan bağışıklık sistemi güçlenerek çıkan, kurtulan anlamını karşıladığını öğrendik. Tamlayan "kır-an" biçiminde, ortacın kalıcı ad olarak kalıplaşmasıyla oluşmuştur. Bilindiği gibi kıran "Bir topluluğun, özellikle hayvanların büyük bir bölümünü yok eden hastalık ya da başka neden, ölet, °afet"tir (Türkçe S. 1998, s.791). Kırıdan kurtulmuş kümes hayvanlarına Yalova, Karamürsel dolaylarında "kıran artığı" dendiğini, bu hayvanların kolay kolay ölmediğini öğrendik. Hayvandan insana da aktarılan bu deyim, çok ağır bir hastalığı atlatan kişi için de kullanılıyor: "Korkma annen felçten çıktı, kefeni yırttı, ona bir şey olmaz; çünkü kıran artığı o."cümlesi deyimle örtüşüyor (Kaynak kişi: Emine Özel).

mılığ yıkık: Kırgın, üzgün, üzüntüsü yüzünden okunan anlamlarında Konya, Bozkır; Mersin ağızlarında yaygın olarak kullanılan bir deyimdir (Kaynak kişiler: Cemal Çiçek, Gülseren Tor).

mılığımı yıkmak: Sevinemediğini belli etmek, kırgın durmak, surat etmek;

mılığını eğmek: Sevinemediğini belli etmek, kırgın durmak, surat etmek anlamlarında Derleme Sözlüğü'nde belirlenmişse de (Derleme S. c:IX) mılığı yıkık, mılık derlenmemiş yerel öğelerdendir. Yukarıdaki deyimlerin ışığında mılık da “mutlu, huzurlu yüz ifadesi” olmalı diye düşünüyoruz.

sularını sarkıtmak:Marmaris, Datça ağızlarında yıkanan kimse ya da şeyin suyunun kendiliğinden süzülmesini sağlamak anlamında kullanıldığına tanık olduk. Tekne gezisinde bir anne oğluna :“Denize her atlayışında hemen kurulanma, başka havlumuz yok, sularını sarkıt da öyle kurulan.” diyordu. Yörede yaygın bir deyim olduğunu Uzman Kadriye Alkan'dan öğrendik.

Urum'dan, Kırım'dan gelmek: Çok uzaktan, yatılı gelen konuklar için kullanıldığını Bulgaristan göçmen ağzında duyduk. “Düğüne Urum'dan, Kırım'dan gelmişler, ev çok kalabalık.” (Kaynak kişi:Kadriye Alkan).

yürek oturuşması: Birden korkup çok heyecanlanan birinin kaygıdan kurtularak ferahlaması: “Üç öğrencinin sınav kâğıdını bulamıyordum ya, şükür buldum üçünü de. Bu, yürek oturuşması telefonu.” Yüreği oynayan birinin sorunun ortadan kalkmasıyla yüreğinin yerine yerleşmesi Mersin ağzında da “yüreği oturuşmak” deyiimiyle karşılanmaktadır (Kaynak kişi: Gülseren Tor). Bu türden örnekler, Türkçenin kavramlaştırma ve imge gücünü kanıtlamaktadır. Ağız çalışmaları, yeni derlemeler ışığında bu örnekler çok daha artacaktır diye düşünüyoruz.

B. Halk Ağızı Atasözleri:

Atasözleri ulusların kültürel dokusunun en önemli ögesidir; halkın değer yargıları, yaşam felsefesi atasözlerine yansır. Ulusun ortak düşünce, kanı, tutumunu sözün özü değer yargılarını belirterek insanlara yol gösterir hatta yaşam ilkesi sunabilir.

Değiş güzelliği, anlatım gücü, kavram zenginliği bakımından çok önemli olan atasözlerimiz yüzyıllardır dilimizde yaşarken Anadolu ağızlarında dağışkeleriyle derlenmiştir. Divânü Lugâti't-Türk'te, “*Atası acıg almula yise, oğlunun tişi kamar.*” (II, 311) atasözü, yerel dilde: “*Babası (acı) elma yese, oğlunun dişi kamaşır.*” (Bölge I, 56), “*Koruğu babası yer, sancıyı oğlu çeker.*” (Bölge II, 69) biçiminde Silifke'den derlenmiş-

tir. Ölçünlü dilde: “*Baba koruk (erik, ekşi elma) yer, oğlunun dişi kamaşır.*” ya da “*Baba eder, oğul öder.*” (Aksoy, 1984, s.155) biçimlerindeki atasözleri dilimizin güçlü, etkili anlatımını göstermektedir. “*Anan erik, baban koruk, sen nerden geldin teberik.*” (Bölge II, s.100’de 306. Dipnotta ‘teberik: yağsız, yavan yemek’tir) Üstelik bu atasözlerinde “erik, koruk” gibi meyve adlarına yüklenen mecaz anlamlar, halkın somutlaştırma gücünü, az sözle düşüncüyü en etkili yansıtma becerisini anlatmaktadır. Yukarıdaki örnekler yanında özellikle koruk, Anadolu ağızlarında kalıp söz, deyim, atasözü gibi örneklerde mecaz anlamları yansıtmaktadır. Elimizdeki verilere göre, aşağıda sunacağımız örnekler, yazılı kaynaklarda yer almamıştır:

Birini nazardan korumak için “**Gözüne gök koruk**” dendiğini Şarkikaraağaçlı Hacer Öztaş’tan; bir kişinin hamlığını hiç incelmeden bu dünyadan gelip geçtiğini kınama yollu vurgulamak için Orta Anadolu’da “**Koruk geldi, koruk gidiyor.**” dendiğini Fuat Öz’den öğrendik. Sözdizimi bakımından genel dildeki “Sap geldi, saman gidiyor.” deyiminde yerilen kişi, koruk geldi koruk gidiyor’a oranla bir gömlek iyi olmalıdır. Kapadokya’da evliliğin bildik, hısım, akraba biriyle yapılmasının gereği “**Eşki meşki bizim bağın koruğu.**” (Kaynak kişi: Adnan İnce) biçiminde yerel atasözünde, özellikle Avanos ağızında yaşıyormuş. Sözün özü, yukarıdaki örnekler, en eski metinlerden Anadolu ağızlarına varıncaya değin, erik ve koruk sözcüklerinden kavramlaştırmada ne denli yararlanıldığını göstermektedir.

Kavramlaştırma sırasında Türkçe, en çok somut nesnelere, doğaya dayanmakta, böylece kavramları canlı ve etkili olarak dile getirmektedir.

“**Başangının kepeşi uzun olur.**” Sözlü kaynaklardan belirlediğimiz bu atasözü, Kırşehir ve dolaylarında kullanılmaktadır (Kaynak kişi: Tolga Solak, 07.11.2007). Başangı **1.** Baştan çıkmış, huysuz, haşarı, yaramaz, hırçın, ele avuca sığmaz. **2.** Akıllı. **3.** Becerikli.(Derleme S. II:552) Bu atasözünde kepeç, kulakkepeşi için kullanılmıştır.

Genel dilde çalışmanın gerekliliği, önemi, tembel kişinin değiştirilemeyeceği genel, yerel atasözlerinde dile getirilmiştir:

Genel dilde “Tembele iş buyur, sana akıl öğretsin.”, “Emsize iş buyur, o sana öğüt versin.” (Emirdağ- Afyon, Bölge I:112), Uşak- Eşme’de:

“**Emsize iş buyur, git arkasından kendin yap.**” biçiminde duyduk. Emsiz sözcüğünün halk ağzında “beceriksiz” yerine kullanıldığını (Derleme S. c:V) sözlerimize ekleyelim.

“**Yarasa da taşa düşse, taş da yarasaya, vay yarasanın başına.**” Yazılı kaynaklarda görmediğimiz bu atasözü Kahramanmaraş’ta kullanılmıyormuş (Kaynak kişi: Yasin Kandil). “Sürüye kurt düşmüş vay birinin başına.” şeklinde (Bölge I, s.387) “Gada birliye, çomak çorluya.” (Bölge II, s.99) Kaza da bir hayvanı olana, çomak da dertli olana anlamındadır. Yukarıdaki Anadolu ağızlarından derlenmiş atasözleri arasında hem biçim hem de anlam koşutlukları var. Bütün olumsuzlukların güçsüzü etkileyeceğini vurgulayan pek çok yerel atasözü olduğunu, bunların arasında bağ kurulması gerektiği düşünülmeli.

Bir işin mutlaka ustasına, uzmanına yaptırılması gerektiğini vurgulayan genel ve yerel atasözlerimiz var:

“Ekmeği ekmekçiye ver, bir ekmek de üstüne ver (yarısını yerse helal olsun).” deşikleriyle Bölge Atasözleri’nde derlenmiştir.

Öğretmen İmren Kaya’dan Eşme’de (Uşak) kullanılan, aynı yargıyı ileten atasözünü: “**Unum iki avuç deme, ustasına yoğurt.**” biçiminde yaşadığını öğreniyoruz.

Genel dilde çalışmanın gerekliliği, önemi, genel dilde: “Çalışan kazanır.” biçiminde özlü, etkili dile getirilmiştir. Aynı yargıyı destekleyen: “Toprak kaz, altın çıkar.” genel dilde kullanılmaktadır. “**Altın yer altında değil, ter altındadır.**” yalın, etkili, çarpıcı; ama az bilinen yerel değerlerimizdendir.

Hem genel hem de yerel atasözleri alışkanlıkların vazgeçilmezliğini vurgulamaktadır: “Göz gördüğünü, ağız yediğini ister.” (Bölge I, s.128), “**Kursak kavurgasını ister.**” (Kaynak kişi:Adnan İnce). Kapadokya bölgesi yerel atasözü de aynı yargıyı iletmektedir. Elimizdeki verilere göre, yazılı kaynaklarda, sözlüklerde görmediğimizi sözlerimize ekleyelim.

“Bir yemem, bir de oturmam diyenden kork.” atasözü deşikleriyle yaygın ve genel olarak kullanılmaktadır. Yerel olduğunu bildiğim, ama yazılı kaynaklarda bulamadığım atasözü, etkili ve çarpıcı bir örnektir: “**Oturmam diyen minder çürütmüş, yemem diyen sofrayı kurutmuş.**”

“Bir kafaya bir göz yeter.”(Bölge II, s.31) Silifke’den derlenmiş yerel atasözüdür. “Bir kafaya bir göz, bir anaya bir kız.” aynı yargıyı daha da ayrıntılı ileten, genel nitelikli atasözlerimizdendir. Bağlam bakımından yerel yukarıdakilerle ilgisi olan, kız bebeği üstün tutan Kızılcamahamam atasözünü yazılı kaynaklarda göremediğimizi sözlerimize ekleyelim: “**Seversen oğlamı sev, kız kendini sevdirebilir.**”

Sonuç:

Anadolu ağızlarının Türkçenin türetme, birleştirme yollarından yararlanarak mefhum yerine kavram, cazibe yerine albeni, gibi soyut kavramları bile adlandırabildiğini göstermektedir.

Anadolu ağızları, kavramın canlı bir imge halinde göz önünde canlanmasını sağlamaktadır. Tavşanbaşı (elma) halkın benzerlik ilişkisi kurarak üstü, sapa yakın kısmı, alta oranla daha geniş elmayı, tavşanın başıyla bağlantı kurarak adlandırdığını (DS X:3848) Derleme Sözlüğü’nde tek kaynak verildiğini, armut, ayva için de kullanıldığını, daha yaygın kullanım yeri olduğunu öğrenince halkın ad verme gücü daha da ilgimizi çekiyor.

Deprem (zelzele), yer oynaması (Derleme S. XI:4253-4254), yertebrenmesi (Derleme S.XI:4254), yersarsıntısı sözcükleri arasında güç farkı olmalıdır. Çocukluğumda Erzincan’da, “Korkmayın, bu deprem değil, yersarsıntısı! 939’da yer yarıldı; insanları, evleri yuttu.” cümlesi ve yukarıdaki tanıklar Anadolu ağızlarının yaklaşık olanla yetinmeyip tam sözcüğü seçmek için çeşitli adlandırma, kavramlaştırma ve anlatım yollarına baş vurduğunu göstermektedir.

Ö. A. Aksoy’un “Çobanın gönlü olursa (olunca) tekedden yağ (süt) çıkarır.” biçiminde belirleyip “kendisinden iş bitecek kişi, eğer isterse olmayacak gibi görünen işlere çıkar yol bulur.” tanımladığı atasözünü değişkesiyle “Çobanın gönlü olursa tekedden teleme çalar.” kullanımına tanıgız. Bu türden atasözlerini bir anlam salkımı halinde bir arada toplamak anlambilim açısından yararlı olacaktır.

Dilimizin ince anlatım yolları olduğunu, sözcükten deyime pek çok söz öbeğiyle tam anlatılmak isteneni yansıtabileceğimizi, bu türden örnekleri bir anlam salkımı biçiminde incelemek daha yararlı olacaktır. Örneğin, dilimizde Arapçadan alınan hasis, Farsça kökenli cimri ve nekes, Ermeniceden gelme olduğu ileri sürülen pinti (Eren, 334) sözcükleri var-

dır. Ölçünlü dilde eli sıkı, sıkı, kirli çıkı, mal canlısı, paragöz(lü), varyemez, günahını koklatmaz, yaralı parmağa işemez, hem argoda hem de halk ağzında mıhsıçtı gibi karşılıklar varken, Anadolu ağızlarından kısımak eyleminden türetilen sözcükler Derleme Sözlüğü'nün VII. cildinde yer almıştır:

kıskıç (Ordu, DS, 2843), **kıskıs(ı)** (Bolu, Zonguldak, Rize dolayları, 2843), **kısmık**, (Bolu, Samsun, Sivas, Nevşehir dolayları, 2843-2844), **kısmır** (Afyon, Burdur dolayları, 2843), **kısmık** (Çorum, Sivas, Kayseri dolayları, 2844). Ayrıca 'cimrilik etmek, bir şeyi vermemek, esirgemek' anlamlarını karşılayan **kısırğanmak**, **kısmıklanmak** eylemlerini de Derleme Sözlüğü'nde 'Bir şeyi vermemek, esirgemek' anlamlarında belirlenmiştir. Özellikle de Eğridir- Isparta'dan derlenmiş olan "**Neredeyse dişlerini sökecek.**"(Bölge I, s.365) deyimini, cimrilikten yemeyen içmeyen insanın tutumunun somut, güçlü ifadesidir diyebiliriz. Yine **yumurtadan yonga soymak**, **yumurtadan yün kırkmak** (Bölge II, 404) deyimleri de cimriliğin insanı komik duruma düşürdüğünü anlatmaktadır. Ayrıca, sözlü olarak "**Sineğin kanadından yağ çıkarmak**, **sinekten yağ çıkarmak**, elini yumruk yaparak "**üstten sıkıp alttan yalamak**" biçiminde deyimleşerek yaygınlaşmıştır.

Yerel kültürün önemli bir parçası olan yemekler ve adları üzerinde de ayrıca çalışmalar yapılmalı. Örneğin **alinazik**'in, "**kikirdekli çorba**"nın adı nereden geliyor? Et sulu yeşil mercimekli çorbaya yağda kızartılmış küçük kare hamurlar eklenirken çıkan sestem yararlanarak çorbaya ad verilmiş. (Kaynak kişi:Gülşen Bulut) Sözün özü, "**cızlama**", "**analı kızlı**" gibi adlar, tipik nedenli, nedene bağlı adlandırma örnekleridir. Analıkızlı hamur çorbasının adının nereden kaynaklandığını öğrenmeye kalkıştığınızda, irili hamurların anneye, ufaklı olanların da kızına ait olduğunu öğreniyorsunuz. Üstelik "salkımında irili ufaklı taneleri bulunan üzüm'ün de adının analıkızlı olduğunu öğreniyor ve halkın ad verme, sözcük yaratma yolları ve eğilimlerini somut olarak görüyorsunuz. Zaten sözlük, bilmediğiniz sözcüğün anlamını araştırırken, o sırada hiç aklınızda olmayan sözcüklerle sizi buluşturuveren, düşünsel dünyanızı, farkındalığınızı artıran şey değil midir? Derleme Sözlükleri, Bölge Atasözleri ve Deyimleri

gibi yayınların bu bakımdan da sıkça yararlanılması gereken anıt eserler olduklarını sözlerimize ekleyelim.

Kaynakça:

- Aksan, Doğan, (1971), *Anlambilim ve Türk Anlambilimi*, Ankara: Ank. Ün. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları:217.
- , (1996), *Türkçenin Sözvarlığı*, Ankara: Engin Yayınevi.
- , (2002), *Anadilimizin Söz Denizinde*, Ankara: Bilgi Yayınevi/ Bilgi Dizisi:76.
- , (2008), *Türkçeye Yansıyan Türk Kültürü*. Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Aksoy, Ömer Asım (1996), *Bölge Ağızlarında Atasözleri ve Deyimler*, 2 cilt; Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 279, 331.
- , (1984), *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*, 3 cilt, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları:325.
- Atalay, Besim, (1939, 1940, 1941), *Divanü Lugat-it-Türk Tercümesi*, Ankara: TDK Yay.
- Baytop, Turhan, (1994), *Türkçe Bitki Adları Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları:578.
- Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi*, (1992), İstanbul, Milliyet Yay.
- Clauson, Sir Gerard, (1972), *An Etimological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*: Oxford.
- Devellioğlu, Ferit, (1970), *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat*. Ankara: Doğu Matbaası.
- Dil Derneği, (1998), *Türkçe Sözlük*. Ankara: Dil Derneği yayınları:9, Kurtuluş Basımevi.
- Dönmez, Yusuf, (1985), *Bitki Coğrafyası*. İstanbul: İstanbul Ün. Coğrafya Enstitüsü Yayınları:3213, Güryay Matbaacılık.
- Eker, Süer, (2002), *Çağdaş Türk Dilbilgisi*. Ankara: Grafiker Yay.
- Eren, Hasan, (1999), *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*. Ankara: Bizim Büro Basımevi.
- Hakeri, Bener Hakkı, (2003), *Hakeri'nin Kıbrıs Türkçesi Sözlüğü*. Gazimağusa: KKTC, SAMTAY Vakfi yayınları:8.
- Meydan Larousse Büyük Lugat ve Ansiklopedi*, (1992), İstanbul:Sabah Yay.

- Saracoğlu, Erdoğan, (2004), *Kıbrıs Ağızı*. Lefkoşa: Ateş Matbaacılık.
- TDK, (1993), *Derleme Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları:211/8 Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- TDK, (1967), *Tarama Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları:212 Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- TDK, 2005. *Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları:549.
- TDK, (1939) *Türkiye'de Halk Ağzından Söz Derleme Dergisi*, İstanbul: Maarif Matbaası.
- Tietze, Andreas, (2002). *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*. İstanbul-Wien: Simurg Kitapçılık:56.
- Tor, Gülseren, (2004). *Mersin Ağız Sözlüğü*. İstanbul: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi:38.
- Yorgancıoğlu, Oğuz, (2000). *Kıbrıs Türk Folkloru*, Mağusa: Genişletilmiş İkinci Baskı.